

УДК 37.013.42-053.2-054.73

Веселова Н. П.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЩО Є ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

Статтю присвячено висвітленню особливостей соціально-педагогічної роботи з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами. Розкрито поняття внутрішньо переміщеної особи. Робота з дітьми – вимушеними переселенцями є одним з найскладніших та важливих завдань, які постають перед педагогами в сучасних умовах. Ситуацію, у якій опинилися діти, можна розглядати як важку життєву ситуацію. В статті розкривається поняття важкої життєвої ситуації. Окреслено актуальні аспекти та зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, адаптація, агресія, важка життєва ситуація.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Непередбачувана та неочікувана агресія проти України з боку Російської Федерації, окупація частини території, військовий конфлікт та бойові дії стали частиною щоденного життя. Ми всі чуємо про них або читаємо в засобах масової інформації, хтось бере безпосередню участь із зброєю в руках в захисті Батьківщини, хтось допомагає, збираючи допомогу та направляючи її тим, хто потребує. Наслідком окупації та війни стали близько півтора мільйона вимушених переселенців з Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей, яких називають внутрішньо переміщеними особами. Кидаючи будинки, квартири та майно, люди ідуть туди, де не вибухають снаряди і не рвуться гранати, де можна знайти мир та тишу. Проблема надання допомоги біженцям чи їх психологічного супроводу не нова для світу, проте є зовсім новою і неопанованою для вітчизняних фахівців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема соціально-педагогічної роботи з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами є досить актуальною на сьогодні і виступає предметом багатьох досліджень. Аналіз наукових джерел засвідчує, що дослідники більше уваги приділяли психологічним особливостям роботи з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами, ніж педагогічній складовій. В цілому різним аспектам цієї проблеми присвячені роботи Трубавіної І.М., Бочкор Н.П., Никонова І.Ю., Калашник О.Л., Руденко І.М., Третиннікової Л.А., Омельченко Я.М.

Мета статті є визначення особливостей соціально-педагогічної роботи з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що наразі в Україні немає навіть усталеного терміну, який використовується щодо громадян України, які були вимушено тимчасово виїхати із своїх домівок у інші області країни. Так, у літературних джерелах і офіційних документах, у повсякденній мові фахівців трапляються різні визначення цієї категорії осіб: тимчасово переселені особи, внутрішньо переміщені особи (ВПО), переселенці, вимушені мігранти, внутрішні біженці тощо. Правозахисники наголошують на тому, що саме термін "внутрішньо переміщені особи" максимально відповідає міжнародній правовій практиці і має бути поширений в Україні. З метою окреслення суб'єкту надання допомоги скористаємося визначенням Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Внутрішньо переміщеними особами вважаються люди, змушені залишити свої домівки (місця проживання) для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту (ситуації загального насилля, порушень прав людини) або стихійних лих чи техногенних катастроф, які не перетнули визначений на міжнародному рівні державний кордон країни [3]. На наш погляд, очевидно для сучасної України дуже актуальним є питання толерантного ставлення до власних (внутрішніх) мігрантів, а також подолання проблеми мігрантофобії. Визначені сучасні виклики, що стали наслідком конфліктного періоду країни, дозволяють окреслити загальні актуальні напрями роботи з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами:

- Виявляти дітей, які потребують соціально-педагогічної та/або психологічної допомоги.
- Активізувати роботу з формування навичок безпечної поведінки задля попередження випадків насильства.
- Проводити з учнями тренінги з метою зниження ступеня агресивності, формування толерантності, попередження випадків насильства.
- Сприяти проведенню психологічної та соціально-педагогічної роботи з дітьми з сімей, члени яких загинули.
- Сприяти адаптації дітей-переселенців в нових умовах життя.

Події, які примушують людей зриватись з місць, залишати свої домівки, настільки виходять за межі нормального життя, що переживаються як надзвичайно стресові для всіх, хто опинився в таких

ситуаціях (незважаючи на те, чи від'їжджали вони через тривожні відчуття, чи через реальну загрозу життю під час розгортання військових дій). Педагоги так само мають зважати на те, що переселенці опиняються у таких стресових умовах щонайменше декілька разів: до переселення, під час переселення і після свого переселення.

Однією із вразливих категорій населення, яка підпадає під вплив екстремальних ситуацій у суспільстві, є діти. Вони достатньо гостро сприймають події, які змінюють константність, надійність, безпечність оточуючого середовища та спричиняють різку динаміку їх психо-емоційних зв'язків з дорослими. Масові заворушення, гострі воєнні конфлікти значно порушують звичний для дитячого сприймання плин життя. З одного боку, діти відчувають реальні тривогу, страх та розпач, які індукуються близьким оточенням, з іншого механізми вирішення цих сильних переживань далеко не завжди ефективно спрацьовують, оскільки дорослі самі ще не мають змоги повноцінно відновити власну цілісність.

Навіть, якщо дитина не є безпосереднім учасником воєнного конфлікту, вона переживає значний стрес, бо її найближче оточення занепокоєне, оскільки відбуваються якісь незворотні події, які їй важко сприймати і усвідомлювати. Діти, які переселені з родинами чи без них з зони гострого воєнного конфлікту підпадають під низку додаткових стресових факторів – зміна місця проживання, зміна звичного найближчого оточення у випадку неповного переселення родини, зміна звичного кола друзів, невизначеність майбутнього, невизначеність перспектив повернення звичного середовища тощо. Саме у таких дітей спостерігається посилена травматизація, і вони у першу чергу потребують всебічного педагогічного супроводу.

Омельченко Я.М. виділяє наступні категорії дітей, які переселені з зони гострого воєнного конфлікту [1].

1. За наявністю близького оточення у місці тимчасового перебування:
  - а) діти, які тимчасово переселені без родини;
  - б) діти, які тимчасово переселені з кимось із її найближчого оточення як правило, матір'ю;
  - в) діти, які тимчасово переселені разом з родиною у повному складі;
2. За ступенем впливу травмуючого фактору:
  - а) діти, які були безпосередніми очевидцями тяжких військових дій, обстрілів, бомбардувань;
  - б) діти, які втратили у наслідок масових заворушень когось із родини, близького оточення, друзів;
  - в) діти, які відчували суттєву зовнішню загрозу втрати безпечного середовища чи життя, загроза обстрілу чи бомбардування, знаходження поряд з зоною гострого конфлікту, але не були очевидцями відкритих військових конфліктів;
  - г) діти, які травмовані втратою стабільності чи безпеки через тривожну поведінку найближчого оточення, брак інформації про те, що відбувається, через необхідність переселення зі звичного середовища тощо.
3. За особливістю поведінкових, емоційних та когнітивних проявів у посттравматичний період:
  - а) діти, які відмовляються від будь-яких контактів з фахівцями та іншими дорослими чи однолітками, проявляють незвичні поведінкові та емоційні реакції;
  - б) діти, які мають складнощі у встановленні контакту з фахівцями, не можуть пояснити те, з яких причин їхнє життя втратило звичний плин, вони є емоційно пригніченими або розгальмованими;
  - в) діти, які хочуть ідуть на контакт з фахівцями, можуть розповісти про те, що сталося, емоційно відреагувати на ситуацію у прямій чи символічній формі;

Виходячи з вищеозначеної класифікації, зрозуміло, що ті діти, які у трьох категоріях знаходяться на перших позиціях, є найбільш тяжко травмовані і потребують посиленої уваги фахівців.

Варто зазначити, що компенсаторні механізми психіки дитини достатньо гнучкі, і у значній кількості випадків наслідки стресових обставин долаються нею природним чином. Діти схильні "лікувати" себе за допомогою гри з однолітками, фантазування, малювання, емоційного відреагування ситуації тощо. Варто пам'ятати про ці природні механізми і сприяти їхній активізації.

Нерідко самі дорослі своїми проявами блокують доступ дитини до її природних механізмів саморегуляції. Так, наприклад, значна кількість педагогів, працюючи з дітьми, що тимчасово переселені з небезпечних територій України, виявляють стосовно них гіперопіку, надмірну увагу, жалісливість, тривожність. Відчуваючи таке ставлення, діти швидше формують образ жертви, яка пасивно очікує допомоги, а не прагне до активного виходу з ситуації. Крім того, у свідомості дітей може закріпитися уявлення про те, що увагу легко отримати через перебування у несприятливих обставинах, і це, в свою чергу, може стати основою несприятливого життєвого сценарію.

Педагогічна допомога дітям, що є внутрішньо переміщеними особами спрямована на подолання наслідків перебування у стресовій ситуації та попередження розвитку посттравматичного стресового розладу. Фахівцю варто усвідомлювати, що педагогічна робота з дітьми має бути цілеспрямованою, комплексною та стабільною.

Так, можна вирізнити три основні напрямки роботи педагога з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами [2]: 1) робота з середовищем, в якому перебувають діти; 2) робота з близьким оточенням дитини; 3) робота з самою дитиною.

Робота з середовищем, в якому перебувають діти, є надзвичайно важливою. Фахівець має прагнути до того, щоб середовище набуло наступних ознак, сприятливих для відновлення дитячої

психіки: *безпечність, константність, ритмічність, послідовність, передбачуваність, панування атмосфери поваги* [2].

Безпечність – це базова умова для початку реабілітації дітей, оскільки загроза реальна чи уявна, є тяжким фактором, що спричиняє повторні переживання стресових станів, що, у свою чергу, негативно позначається на процесі відновлення психіки дитини.

Константність та ритмічність – надзвичайно важливі умови подолання наслідків тяжкого стресу. *Константність* – полягає у створенні однорідних та постійних умов, в яких перебувають діти. Так, важливо, щоб діти не змінювали місця свого перебування хоча б протягом місяця, щоб їх оточували одні і ті самі люди, щоб день у день повторювались звичні для дітей види діяльності.

Ритмічність середовища досягається через визначений режим діяльності дітей, який має бути простим і зрозумілим. Не треба дітям кожного дня пропонувати надмірну кількість розваг, подарунків, поїздок, занять, взаємодії з різними незнайомими дорослими тощо.

Послідовність та передбачуваність середовища є базовими умовами для відновлення плинності внутрішнього життя дітей, довірливого ставлення до інших. Послідовність та передбачуваність досягаються через забезпечення постійного та логічно вивіреного соціального, медичного, психологічного та педагогічного супроводу дітей, що є внутрішньо переміщеними особами.

Панування атмосфери поваги є ключовим моментом для відновлення природних компенсаторних механізмів дитячої психіки. Саме прояви поваги стосовно дітей, а не жалість, надмірне опікування чи посиленна увага є терапевтичним підґрунтям здорового функціонування психіки людини. Ставлення з повагою до дитини забезпечує низку важливих послань, які відчутно відображуються у її свідомості, любов до дитини, інтерес до її світу, підкреслення важливості кожного учасника процесу взаємодії, вирішення у діалозі психологічних кордонів дитини, надання свободи вибору, довіра та увага до почуттів, поведінки та висловлювань дитини, віра в її власні сили, оптимізм, рівноправність, толерантність та ін. Усі ці послання, які засвоюються дитиною під час подолання кризових обставин, сприяють не лише успішному відновленню її психоемоційного стану, а й закладають основи успішної особистості.

Робота з близьким оточенням дітей включає в себе педагогічну просвітницьку та консультативну роботу з їхніми батьками чи особами, які їх замінюють та дитячим колективом, в якому вони перебувають. Для повноцінної реабілітації дитини врівноважений стан батьків є основним фактором, який забезпечує успішну динаміку усього процесу. Діти гостро відчувають те емоційне тло, яке транслюють їхні батьки і орієнтуються саме на нього у вибудовуванні власного світосприйняття. Зрозуміло, що дорослим теж нелегко відновлюватись у ситуації гострих травматичних обставин [4].

Все ж педагог може допомогти батькам дитини, навіть, повідомивши просту інформацію про стрес та його наслідки. Важливо також повідомити батькам про особливості їхнього психоемоційного зв'язку з дітьми та про те, як вони можуть допомогти їм у подоланні наслідків впливу гострого стресу.

Однією з ефективних форм роботи з близьким оточенням дітей, які тимчасово переселені з небезпечних зон, є організація спеціальних постійно діючих груп підтримки. Досвід показує, що ті родичі дитини, які щотижня збиралися разом і обговорювали нагальні проблеми, які їх турбують, виконували вправи для зняття напруги, мали змогу отримувати відповіді на запитання стосовно дітей у фахівців, значно швидше долали негативні психоемоційні наслідки кризової ситуації, швидше оволодівали навичками самопомоги та елементарними навичками взаємодії з дитиною у постстресовий період. В свою чергу, стабільніший емоційний стан родичів сприяв більш швидкому відновленню нормального функціонування психіки дитини. Варто сказати, що групова форма організації психологічної допомоги виявилась ефективною і у роботі з дітьми – діти з більшим ентузіазмом працюють у групі, разом швидше пропрацьовують негативні переживання, гуртуються і у проміжках між заняттями. Варто наголосити, що саме згуртування та відновлення кола друзів є одним із вагомих елементів у педагогічній роботі з дітьми, які тимчасово переселені з зон напруженого конфлікту. Згуртування та дружба сприяє активізації природних механізмів подолання наслідків стресу у дітей через гру, відчуття єдності, через взаємне відреагування подібних емоційних станів, через позитивні враження від взаємодії з однолітками [4].

Ще одним ключовим напрямком соціально – педагогічної роботи у процесі реабілітації дітей – є робота з переживаннями. Наголосимо, що самі дорослі мають бути готовими до виявів різних емоційних станів дітей, які пережили травматичні події. Дорослі нерідко уникають проявів сильних переживань, тому можуть блокувати відреагування травматичної ситуації дітьми [1].

Часто педагоги вдаються до попередження смутку дітей та намагаються поспішно заспокоїти їх, коли ті плачуть; діяльність дітей організовується таким чином, щоб було якомога більше веселощів; дитячі страхи нерідко лякають самих дорослих. У результаті є висока ймовірність того, що діти витиснуть свої переживання як соціально небажані, а через деякий час це може спричинити нервові розлади.

На завершальному етапі реабілітації дітей здійснюється *активація природних механізмів самоцілення, адаптація до нових обставин життя*.

Важливо сприяти розширенню сфери інтересів дітей, зміцненню соціальних зв'язків; інформувати про здоровий спосіб організації життєдіяльності у актуальних обставинах. У даному контексті варто допомогти дитині змоделювати образ успішного розвитку майбутнього, запропонувавши уявити, що все погане скінчилось, і пофантазувати про ймовірний позитивний розвиток ситуації.

Варто зазначити, що особливу увагу слід приділити процесу адаптації дітей у новому шкільному середовищі. Фахівцям необхідно відкрито говорити про ситуацію, в якій знаходяться новачки у класі, заохочувати інших дітей до підтримки та дружнього ставлення. Варто запропонувати дітям з тимчасово переселених родин розповісти однокласникам про себе, свою родину, свої захоплення, своє місто, вулицю тощо.

Висновки. Таким чином, педагогічна робота з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами має бути комплексною і стратегічно продуманою.

Вирізняють наступні основні напрями роботи фахівців з дітьми, які знаходились у ситуації гострого стресу: робота з середовищем, в якому перебувають діти, робота з близьким оточенням дитини, робота з самою дитиною.

Середовище, яке сприяє відновленню природних механізмів зцілення дітей, має наступні ознаки: безпечність, константність, ритмічність, послідовність, передбачуваність, панування атмосфери поваги.

Робота з близьким оточенням дітей включає в себе педагогічну просвітницьку та консультативну роботу з їхніми батьками чи особами, які їх замінюють та дитячим колективом, в якому вони перебувають.

Зміст педагогічної роботи з дітьми, які зазнали впливу стресових чинників, розкривається у відновленні відчуття безпечності, відновленні та зміцненні ресурсів дитини, відреагуванні негативних переживань, пов'язаних зі стресовими чинниками, активації природних механізмів самоцілення, адаптації до нових обставин життя.

Використані джерела

1. Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами / Яніна Омельченко, Зоя Кісарчук. – К. : Шк. світ, 2008. – 112 с. ("Бібліотека шкільного світу")
2. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос, Л.І. Литвиненко... Царенко Л.Г.; за ред. З.Г. Кісарчук. – К.: ТОВ Видавництво "Логос". – 207 с.
3. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. – Київ : МЖПЦ "Ла Страда-Україна", 2014. – 84 с.
4. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник/ Бочкор Н.П., Лунченко Н.В. – К. : Агентство "Україна". – 176 с.

Veselova N.

SOCIO-PEDAGOGICAL PECULIARITIES OF WORK WITH CHILDREN WHO ARE INTERNALLY DISPLACED

The article is devoted to the analysis of socio – pedagogical peculiarities of work with children who are internally displaced. The concept of internally displaced persons is explained. Work with children who are internally displaced is one of the most complex and significant challenges facing teachers in modern conditions. The situation faced by children can be regarded as a difficult life situation. The article reveals the notion of a difficult situation. Relevant aspects and contents of socio-pedagogical work with children who are internally displaced are outlined. They include: Identifying children who need social and pedagogical and/or psychological help. Activating work on safe behavior skills formation in order of preventing violence. Introducing socio-psychological trainings into the work with students aiming at reducing the degree of bullying, tolerance forming, violence preventing.

Facilitating psychological and socio-pedagogical work with children from families whose members were killed. Supporting adaptation of internally displaced children in new conditions of life and learning. Studying community resources concerning providing help to children, parents and their families. Another aspect of pedagogical work, covered in the article, is the strategy of coping with bullying at schools during the escalation of aggression in society.

Thus, pedagogical assistance to children from temporarily displaced families should be integrated and strategically reflected on. There are three main types of professional work with children under the situations of acute stress, such as: work with children's environment, work with child's close environment, work with the child. Environment that helps to restore the children's natural healing mechanisms has the following characteristics: safety, constancy, rhythm, sequence, predictability, atmosphere of respect. Work with the children's close environment includes psychological, educational and consultative work with their parents or persons who replace them and children's groups. The content of pedagogical work with children experiencing stress is revealed in renewing children's safety, restoring and strengthening children's psychological resources, reacting to negative experiences associated with stressful factors, activating natural mechanisms of self-healing and adapting to new circumstances of life.

Key words: internally displaced persons, adaptation, aggression, difficult life situation.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2016 р.